

Електронна бібліотека видань історичного факультету Харківського університету

Калініченко В. В. Аграрна історія України доколгоспного періоду (1917 – 1929 рр.): досягнення, уроки, перспективи // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 -17 листопада 1995 р.) – Харків: Авеста, 1995. – С. 213 – 218.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

В.В.Калініченко

Аграрна історія України доколгоспного періоду (1917 - 1929 рр.): досягнення, уроки, перспективи

Аграрний сектор нашої економіки вже давно перебуває у глибокій кризі. Одні автори вважають, що відмова від колгоспно-радгоспної системи і відродження індивідуального (фермерського) господарства - це єдиний шлях, що веде до виходу з кризового становища. Інші впевнені, що колгоспи і радгоспи далеко не розкрили своїх можливостей, що адміністративно-командна система нещадно їх експлуатувала, а тому усупільнений сектор нині, коли колишня система зникає, розкриє всі переваги великого господарювання. Але більшість авторів висловлює думку, що право на існування мають усі форми господарювання, включаючи й індивідуальні селянські господарства. Головною умовою їхнього існування має бути ефективність і здатність вивести сільське господарство з кризи. У цьому плані для нашої республіки актуальним є вивчення досвіду селянського господарства у доколгоспний період (1917 - 1929 рр.), коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні.

Вивчення аграрної історії України доколгоспного періоду можна поділити на кілька етапів: 20-і роки; 30-і - перша половина 50-х років; друга половина 50-х - середина 80-х років; кінець 80-х років; кінець 80-х - перша половина 90-х років. Кожний етап якісно відрізняється один від одного.

У 20-х роках загальний стан сільського господарства України висвітлювали М. М. Вольф, М. Б. Гуревич, О. К. Філіповський та інші [1]. Значна кількість праць дослідників 20-х років була присвячена окремим питанням теми. Зокрема досліджувалися: аграрна політика

(праці О. Г. Шліхтера, В. М. Качинського, С. К. Луценка, О. В. Одінцева та інших), розвиток кооперації на селі (роботи Н. П. Скалиги, І. Батюка, П. Височанського, А. Лозового та інших), землеустрій (дослідження Є. Д. Маркевича, М. Белоніна, М. Гаражі, О. Щадилова та інших), демографічна характеристика селянського населення (праці Ю. О. Корчак-Чепурківського, С. Мінаєва тощо), трудовий баланс села (дослідження Л. Є. Мінца, Є. Алмазова, Н. Бенедикта), використання найманої праці у сільському господарстві (роботи Д. Слюсаря, Л. Сатуновського), матеріально-технічна забезпеченість селянського господарства (праці О. П. Подвінського, Я. Ставровського), аграрні перетворення після Жовтневої революції (дослідження В. О. Якиманського, В. М. Качинського та інших), соціально-класова диференціація селянства у період непу (праці М. Б. Гуревича), земельна оренда (роботи С. М. Соснового, С. Є. Шпака та інших), найм та здавання робочої худоби і реманенту (роботи К. Хоменка), розвиток окремих галузей сільського господарства (дослідження А. Я. Альтермана, М. Б. Гуревича), зв'язок селянського господарства з ринком (праці Є. Кривецького, В. О. Якиманського) [2]. Без врахування результатів, викладених у цих роботах, сучасному досліднику не обійтись. Але, як правило, дослідження 20-х років не охоплювали весь доколгоспний період, територіально обмежені окремими регіонами, вони мають недостатню джерельну базу, цифрові дані, наведені в цих працях, вимагають значного уточнення, висновки й узагальнення несуть на собі відбиток епохи.

Особливу увагу на індивідуальне селянське господарство звернули представники організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці: О. В. Чаянов, М. П. Макаров, а на Україні - О. М. Челінцев, О. К. Філіповський та інші [3]. У радянській історіографії цих вчених відносили до неонародників. Їх звинувачували у демографічному детермінізмі, ігноруванні соціально економічних факторів у розвитку селянських господарств, абсолютизації одноосібного - селянського господарства, оголошували їх противниками виробничої кооперації та ідеологами куркульства. Нині ці вульгарно-соціологічні погляди інтенсивно переглядаються [4]. О. В. Чаянов та його однодумці обґрунтували некапіталістичну природу сімейно-трудового селянського

господарства. Фактично мова йшла про господарство середняка, яке в доколгоспний період переважало на селі. Представники організаційно-виробничого напрямку стверджували, що метою існування такого господарства було задоволення потреби власної родини в засобах існування, намагалися довести, що сімейне селянське господарство мало велику стійкість і виживало в таких економічних умовах, за яких господарства, засновані на найманій праці, не могли існувати. Тому О. В. Чаянов і його прихильники висловлювалися за розвиток сімейно-трудових господарств. Разом з тим вони повністю усвідомили, що селянські господарства не можуть розвиватися ізольовано від соціально-економічного розвитку країни. Шляхом залучення індивідуальних селянських господарств до прогресивного розвитку О. В. Чаянов вважав вертикальну кооперацію. Суть її полягала в тому, що в процесі виробництва індивідуальне селянське господарство відщеплювало від себе окремі галузі або операції, що їх не вигідно, або неможливо виконувати одноосібно, і об'єднувалося для виконання цих робіт з іншими господарствами. Таке об'єднання могло існувати і в сфері збуту виробленої продукції і для придбання та використання складних машин, і для вирощування певних культур тощо. Представники організаційно-виробничого напрямку віддавали перевагу кооперації різних форм господарств. Комбінація цих форм на основі матеріальної зацікавленості учасників надійно забезпечувала ефективність сільськогосподарського виробництва. При цьому сімейне селянське господарство, вступивши в таку кооперацію, зберігалося як самостійна господарська одиниця, селянин відчував себе не гвинтиком, а рівноправним учасником виробництва, безпосередньо зацікавленим у результатах праці. Економічної потреби у проведенні суцільної колективізації не було.

Таким чином, дослідники 20-х років досягли помітних успіхів у вивченні індивідуального селянського господарства, всього комплексу питань аграрної історії України доколгоспного періоду. Вони ввели в науковий обіг значний фактичний матеріал, дали вірну оцінку багатьом сторонам життя селянства. Була розроблена теорія некапіталістичного розвитку сімейно-трудового селянського

господарства і його кооперації. Однак ці досягнення вітчизняних науковців у той час не були використані. Переважна більшість вчених аграрників була репресована в 30-х роках.

З початком масової колективізації сільського господарства кількість праць, присвячених доколгоспному періоду, різко зменшилась. У 1938 р. з'явився «Короткий курс ВКП(б)». Доколгоспний період у житті селянства в цій праці змальований як період підготовки до суцільної колективізації сільського господарства. А отже індивідуальне господарство характеризується негативно, всіляко підкреслюється його безперспективність, перебільшується негативне значення процесу дроблення селянських дворів. Кризу зернового господарства в цій праці пояснюють здрібненням селянських господарств, а хлібну кризу - куркульським саботажем. Звідсіля, на думку авторів книги, випливала необхідність суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу. Догматичні ідеї «Короткого курсу ВКП(б)» були покладені в основу всіх праць з аграрної проблематики, які з'явилися в країні з кінця 30-х до середини 50-х років.

Новий етап у вивченні доколгоспного періоду в житті нашого села розпочався з другої половини 50-х років. Критика культу особи, незважаючи на її обмежений характер, позитивно вплинула на якість робіт. Процес революційних аграрних перетворень досліджували М. О. Рубач, І. К. Рибалка, Б. К. Мигаль, Р. Д. Лях, М. І. Ксензенко та інші [5]. Вони встановили, що практично весь земельний фонд республіки потрапив у користування селян, відбулося осереднювання села, були створені відповідні умови для розвитку різних форм землекористування. Але вплив аграрної революції на сільськогосподарське виробництво, остаточні результати перерозподілу земельного фонду потребували додаткових досліджень. Аграрну політику радянської влади періоду непу досліджували П. М. Денисовець, Є. Т. Євсеев та інші, зміни соціально-класової структури селянства в доколгоспному селі вивчали С. Г. Водотика, Ф. Г. Турченко та інші, цілісну картину соціально-економічного розвитку села 20-х років відтворив В. П. Данилов. Результати вітчизняної історіографії з аграрної проблематики доколгоспного періоду підсумовані в узагальнюючих

працях, які з'явилися в 60-х - 80-х роках. Разом з тим, збереження в країні тоталітарної системи з її жорсткими ідеологічними рамками, значно ускладнювало об'єктивне висвітлення аграрної історії радянського періоду.

Проголошена у 1985 р. перебудова відкривала можливості для кардинальних змін в усіх сферах життя країни. Це якісна межа в історії нашої держави. Але в суспільстві завжди існують певні інерційні процеси. Тому лише з 1987 р. стали з'являтися статті та виступи істориків, де йшлося про необхідність перегляду стереотипів, притаманних попередньому періоду. Під новим кутом зору почали розглядати і весь комплекс питань країни, зокрема і доколгоспний період (праці С. В. Кульчицького, І. К. Рибалки, О. Н. Мовчан, А. Г. Морозова, В. В. Калініченка, С. Р. Ляха).

Таким чином, до середини 90-х років у вітчизняній історіографії є значний доробок у вивченні аграрної історії доколгоспного періоду. Але синтетична праця відсутня. Цілісної уяви про цей період у житті нашого селянства скласти поки що не можна. Зокрема, на наш погляд, потребують дослідження такі питання:

- селянське господарство України періоду революції і громадянської війни, функціонування селянської економіки в жорстких умовах «воєнного комунізму»;

- аграрна політика Центральної Ради, гетьманської держави 1918 р., Директорії, ЗУНР, денікінського та врангелівського режимів;

- по-новому, без ідеологічних нашарувань і догматичних стереотипів проаналізувати аграрну політику більшовиків, відповісти на запитання: чию ж аграрну програму втілили в життя в ході революційних земельних перетворень, яку ціну заплатило наше суспільство, народне господарство за аграрну революцію, чи була їм альтернатива;

- як впродовж 20-х років сільськогосподарську кооперацію підмінили колективізацією, які класи і соціальні групи на селі підтримували цю заміну, кому це врешті було вигідно;

- вивчення досвіду земельних громад, як альтернативної форми колгоспам і практичне значення цього досвіду для сьогодення;

- вивчення життя і творчості визначних українських вчених-аграрників з організаційно-виробничої школи - О. М. Челінцева, О. К. Філіповського, І. П. Короткова та інших.

1. Вольф М. М. Сільське господарство України. - Харків, 1927; Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України. - Харків, 1927; Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства. - Харків, 1926. 2. Див.: Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Автореф. дис. ...д. і. н.- Харків, 1994. С. 4 - 7. 3. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство: Избр. труды. М., 1989; Челинцев А. М. Теоретическое основание организации крестьянского хозяйства.- Харьков, 1919 та інші. 4. Див. напр.: Кабанов В. В. Александр Чаянов // Вопр. истории. - 1988. - № 6. С. 146-167 та інші. 5. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.- К., 1956; Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.)- Харків, 1967; Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925).- Харків, 1974; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). - Донецьк, 1975; Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 - март 1921 гг.).- Харьков, 1980.

